

ДИСКУСІЇ

Круглий стіл «Методологічні аспекти вивчення політичних установок населення щодо державних інститутів»

Попри значну кількість соціологічних досліджень ставлення українців до державної влади, підґрунтя цього явища впродовж соціальних трансформацій не дістало системного й достатньо глибокого аналізу. В Інституті соціології НАН України з метою з'ясування теоретико-методологічних та прикладних аспектів вивчення політичних установок населення щодо державних інститутів започатковано науково-дослідницьку роботу «Чинники ставлення громадян до державної влади: соціологічний аналіз», що продовжує попередні дослідження Інституту.

15 червня 2021 року відбувся віртуальний круглий стіл, на якому відповідальні виконавці зазначеної науково-дослідницької роботи та запрошені колеги з Інституту соціології НАНУ презентували поточні результати власних досліджень, поділилися досвідом, теоретичними міркуваннями та емпіричними напрацюваннями. Оприлюднюємо виступи учасників цього круглого столу для ширшого загалу.

ОЛЕКСАНДР РЕЗНИК (модератор),

доктор соціологічних наук, завідувач відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

OLEKSANDR REZNIK (moderator),

Doctor of Sciences in Sociology, Senior Research Fellow, Head of the Department of Social and Political Processes, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

oleksanderreznik@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5201-8489>

Теоретичні та методологічні проблеми дослідження ставлення громадян до державної влади

Насамперед слід розуміти, що ставлення до державних інститутів, як і до влади загалом, відрізняється від електоральних намірів та електоральної поведінки. Електоральні наміри часто визначаються не лише ідеологічними чи геополітичними детермінантами, а й раціональними міркуваннями щодо під-

Цитування: Круглий стіл «Методологічні аспекти вивчення політичних установок населення щодо державних інститутів» (2021). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 167–186.

тримки переможця, оскільки вибір обмежується наявними у запропонованому списку кандидатами. Натомість ставлення до різних органів влади пов'язане з проблемою диференціації їх у сприйнятті з боку населення. Зрозуміло, що, скажімо, виконавчі гілки влади (президент та уряд) досить близькі під кутом зору громадської думки. Крім того, нам бракує знань про те, наскільки пов'язані між собою ставлення до різних гілок державної влади і чи визначає ставлення громадян до діяльності президента (котрий в інституційному вимірі досі є центральним у сприйнятті державної влади загалом) сприйняття решти гілок влади. Однак важливо з'ясувати, наскільки пов'язані між собою ставлення до різних органів державної влади та які відмінності тут можна простежити. Іншим завданням є порівняння ставлення до різних гілок влади в рамках одного опитування, що дає змогу проаналізувати кореляцію між оцінками діяльності різних гілок влади та виявити конфігурації впливових чинників та зіставити їх.

Для вивчення громадської думки щодо політичних інститутів у соціальних науках використовують такі концепти, як легітимність, політична підтримка та політична культура. Поняття легітимності влади застосовують тоді, коли йдеться про політичну систему чи політичний лад загалом у контексті досягнення політичної стабільності. У цьому значенні цей концепт зазвичай описує визнання громадянами політичного режиму як законного та прийнятності чи неприйнятності для них дотримання його вимог та приписів. У прикладному плані аналіз результатів останніх досліджень вказує на слабку спроможність емпірично виміряти легітимність політичного порядку. Близький до легітимності концепт політичної підтримки дає змогу розрізнити специфічну та дифузну підтримку. Дифузна підтримка не залежить від конкретних дій влади і є фундаментальною, переважно афективно зумовленою підтримкою ідей і найбільш важливих принципів політичного устрою. Натомість специфічна орієнтована на результат і становить свідому підтримку влади і способів її дій. Концепти легітимності та політичної підтримки є важливими у дослідженні широкого спектра функціонування політичної системи, однак є надто громіздкими та не відображають вичерпно мінливість масових настанов та сприйняття різних гілок державної влади.

Більш дієвою виявилася концепція політичної культури, яку Г. Алмонд та С. Верба визначали як специфічні форми *орієнтацій-атитюдів* громадян стосовно політичної системи та її частин, як і атитюдів громадян стосовно своєї ролі у цій системі. За класичними визначеннями, атитюди фіксують уявлення про певний предмет чи ситуацію. Ці уявлення описують об'єкт чи ситуацію як бажані чи небажані, позитивні чи негативні. Виходячи з цього, поняття «ставлення» (*attitude, treatment*), яке Г. Алмонд та С. Верба використовували в емпіричній частині свого дослідження, нам видається більш доцільним для вимірювання ціннісно-культурного підґрунтя настанов і водночас відображення оцінки ефективності та продуктивності державної влади. Атитюди формуються соціально, поєднуючи минулий досвід та індивідуальні когнітивні процеси, які доповнюють та можуть змінювати ставлення до певних об'єктів чи ситуацій.

Використовуючи поняття «ставлення до державної влади», слід застосовувати ті показники, які відображають атитюди, а саме оцінки респондентами владних інститутів загалом, діяльності їхніх представників та різні аспекти, пов'язані з актуальними проблемами функціонування влади у певному суспільстві. Показник вимірювання довіри є подібним до оцінки діяльності, однак він здебільшого відбиває передусім очікування громадян щодо рішень та дій цих інститутів у майбутньому, а не тільки в минулому. На відміну від довіри, оцінка діяльності зосереджується здебільшого на раціональних висновках, натомість довіра може крім раціональних оцінок ґрунтуватися і на ірраціональних мотивах.

Однак коли йдеться про інститути державної влади, з якими безпосередньо взаємодіє обмежена кількість громадян, поряд із показниками, які вимірюють атитюди, цілком правомірно використовувати показники довіри. Власне, у дослідженнях громадської думки щодо різних гілок влади поняття «довіра» та «ставлення» часто стають взаємозамінними.

Соціологічна інтерпретація детермінантів ставлення громадян до державної влади полягає у виокремленні соціальних груп, які по-різному легітимують владні органи. Досліджуючи політичні установки щодо державних інститутів, слід простежити співвідношення соціальних трансформацій та ставлення громадян до влади, показати, як із плином соціальних трансформацій змінювалася конфігурація чинників ставлення громадян до державної влади.

Упродовж соціальних трансформацій в українському суспільстві актуалізувалися різні структурні запити та інтереси. Для одних груп ставлення до державної влади визначається раціональною оцінкою її діяльності, передусім у царині розв'язання різних соціальних проблем. Для інших вирішальною буде ідеологічна ангажованість. У цьому ключі йдеться також про соціальні поділи та розмежування, як-от етнокультурну політику, геополітичні орієнтації тощо. Власне, ідеологічна, етнокультурна або геополітична ангажованість є ключовою у ставленні до умовно «своїх» та «чужих» у владі. Разом із тим, у суспільстві існує вагома частка людей, які не мають чітких політико-ідеологічних преференцій і виразних геополітичних та етнокультурних орієнтацій. Ці люди оцінюють діяльність державної влади виходячи з різних, часто популістських міркувань, на кшталт повного оновлення політичного класу задля боротьби із зuboжінням чи корупцією.

ОЛЕГ КОЗЛОВСЬКИЙ,

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України, Київ

Досвід вивчення чинників ставлення громадян до державної влади в Україні

Багаторічні дослідження О. Вишняка, присвячені електоральним преференціям та електоральній поведінці українців, дали йому змогу обґрунтувати

теорію «ідеологічного та економічного» голосування, коли ідеологічно ідентифіковані виборці голосують згідно зі своїми ідеологічними ідентифікаціями, натомість неідентифіковані — залежно від свого соціально-економічного самопочуття. Оскільки ідеологічно неідентифіковані становлять близько половини виборців, актуальної значущості набули висновки багаторічних досліджень щодо цієї категорії електорату: 1) ідеологічно неідентифіковані виборці підтримують провладні партії та кандидатів, якщо вони досягли певних успіхів у соціально-економічній політиці; 2) ідеологічно неідентифіковані виборці підтримують провладні партії та кандидатів, навіть якщо вони не досягли успіхів у соціально-економічній політиці, однак здатні переконати виборців у ще більшій неспроможності опозиції в цій царині; 3) ідеологічно неідентифіковані виборці підтримують ті опозиційні сили, представники яких у певних регіонах чи сферах діяльності зуміли досягти успіхів; 4) ідеологічно неідентифіковані виборці у разі відсутності успіхів як провладних сил, так і опозиції віддають перевагу тим партіям чи кандидатам, які найгучніше, найпослідовніше та найефективніше критикують своїх опонентів.

Таким чином, якщо екстраполювати цю теорію електоральної поведінки українців на загальне ставлення до державної влади у міжелекторальний період, то можна припустити, що неідентифіковані можуть керуватися різними чинниками, конфігурація яких стає актуальною залежно від соціально-політичної та соціально-економічної ситуацій.

Вплив ідеологічних детермінантів у ставленні до державної влади найбільш яскраво фіксувався у 1990-х роках, коли різке економічне зубожіння та несправедлива, з погляду населення, приватизація промисловості та землі призвели до популярності лівих ідей та їх носіїв, зокрема Компартії України. За радянських часів Компартія була символом сили, що створювала умови для технології виживання. Тобто Компартія асоціювалася з відносно впорядкованими та надійними умовами життєдіяльності, які існували до започаткування соціальних трансформацій. Однак вже тоді виявилось, що частина людей, які сповідують ліві погляди, цілком лояльно ставилися до влади, що втілювала ринкові перетворення.

В Україні з історичних причин визначальними у ставленні до державної влади, особливо її виконавчої та законодавчої гілок, стали регіональні та етномовні чинники. Зокрема, на теренах Заходу та Центру України переважають носії української мови з відповідною орієнтацією на українізацію суспільного життя. Тут простежується більша лояльність до ринкової моделі економіки та західного вектора розвитку суспільства. Натомість на Півдні та Сході країни переважають російськомовні громадяни, які меншою мірою сприймають українізацію, ринкову економіку та лояльніше ставляться до зв'язків з Росією. Упродовж багатьох років дослідження фіксували дві чіткі групові ідентичності — проєвропейську та проросійську (євразійську). Саме ці структурні поділи відігравали ключову роль у ставленні до державної влади, коли її діяльність оцінювали з огляду на те, представники якого — проросійського чи проєвропейського — табору перебувають при владі. Наприклад, судження про розподіл повноважень між президентом і парламентом залежали від того, хто на момент опитування

перебуває при владі, а хто — в опозиції. В регіональному розподілі «провладна» частина електорату виступала за збільшення повноважень президента, а «опозиційна» — за збільшення повноважень парламенту. З виграшем опозиційного кандидата регіональний розподіл суджень набував протилежного вигляду. Саме з огляду на перебування на посаді «свого» чи «чужого» президента актуалізуються й політичні детермінанти.

Водночас ставлення до інших гілок влади подеколи залежить від економічного тла. Зокрема, популярність урядів зростає після суттєвого підвищення зарплат. Однак якщо порівняти динаміку середньої зарплати в Україні та динаміку ставлення до державної влади, то значимого зв'язку між ними практично не помічено. Зокрема, у роки зростання середньої зарплати підтримка чинної влади необоротно знижувалася.

Низка показників, використовуваних для оцінки громадянами різних сфер суспільного життя, є радше відображенням соціально-психологічного сприйняття дійсності, а не об'єктивною оцінкою перетворень у цих царинах. Наприклад, показники оцінки економічної ситуації в Україні майже не відображають реального зростання чи зниження економіки чи підвищення або зниження добробуту. Подібним чином задоволеність рівнем демократії в Україні мало пов'язана із ситуацією з правами людини чи народовладдям. Зокрема, динаміка середніх балів оцінки економічної ситуації та задоволеності демократією в Україні у моніторинговому дослідженні Інституту соціології НАН України здебільшого пов'язана з варіюванням соціального оптимізму, викликаного черговими надіями на новообрану владу. Так само оцінка політичної ситуації чи оцінка життєвої ситуації часто не збігається з реальними подіями переходу соціальної напруженості у протестні дії, а погіршується з часом перебування певного політика чи певної політичної сили при владі. Особливі соціально-психологічні стани суспільства лише опосередковано пояснюють зрушення у ставленні до політичних інститутів, оскільки йдеться радше про емоційну задоволеність чи незадоволеність соціально-політичними умовами життєдіяльності.

Натомість для соціологічного аналізу детермінантів ставлення до державної влади слід використовувати ті показники, які чітко фіксують соціальну стратифікацію і можуть принаймні умовно виокремити групову диференціацію за ставленнями у різних соціальних вимірах. Це вможливується за умов повторних або моніторингових обстежень ставлення громадян до різних державних органів, які дадуть змогу коректно та правомірно виявити впливи різних конфігурацій чинників впродовж соціальних трансформацій. Адже регулярне обстеження вибіркоким методом за стандартною процедурою та з усталеною системою показників уможливує вивчення змін на груповому та соцієтальному рівнях. Тут важливим є не тільки наявність показників ставлення до різних гілок влади, а й незмінність показників, які відображають різні детермінанти і стають предикторами у застосуванні статистичних методів.

АНДРІЙ ГОРБАЧИК,

кандидат фізико-математичних наук, старший науковий співробітник відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України, Київ

Врахування індивідуальних тенденцій зсуву у відповідях респондентів у рамках вивчення політичних ставлень

Досить часто дослідник вивчає методом опитування політичні ставлення, зокрема ставлення до тих чи тих політичних інститутів, подій, політичних акторів тощо. Дослідник формулює серію запитань із проханням до респондента визначити своє ставлення до певних соціальних акторів, яких можна за змістом (семантично) поставити в один ряд і з якими респондент має або принаймні потенційно може мати справу (стикатися, взаємодіяти тощо). При цьому може йтися про ставлення різного роду — про підтримку, довіру, задоволеність, оцінку ефективності діяльності тощо. Як приклад можна згадати опитувальник щорічного моніторингового дослідження Інституту соціології НАНУ, до якого включено блок запитань про довіру до низки акторів та інститутів, зокрема політичних. Для відповіді респондентові пропонують шкалу за зразком Лайкертової з п'яти пунктів із варіантами відповіді від «зовсім не довіряю» до «цілком довіряю». Під час аналізу розглядають довіру до певних акторів або будують відповідні індекси, як правило, в межах моделі латентної змінної методом факторного аналізу.

При цьому дослідник явно або неявно спирається на думку, що всі респонденти однаково інтерпретують всі пункти запропонованої шкали і в цьому сенсі шкала є абсолютною, незалежною від респондента. Насправді ж, в межах такого блоку запитань шкала довіри до кожного актора вимірює пріоритети у довірі респондентів, відносну силу довіри до певних акторів, з якими респондент має справу. Респондент фіксує те, що викликає у нього більшу довіру — близькі люди або уряд, уряд або політичні партії, політичні партії або президент тощо. Це не є абсолютний вимір довіри, але це є відносний вимір в контексті запропонованої множини агентів.

Припустімо, два респонденти оцінюють довіру до уряду на 3 бали (за шкалою від 1 до 5), але перший оцінює довіру до всіх інших агентів на менш ніж 3, а другий — на більш ніж 3. Зрозуміло, що для першого уряд є об'єктом найвищої довіри, тоді як для другого навпаки – об'єктом найнижчої довіри. Іншими словами, дослідник при аналізі зібраних даних має справу з індивідуальним стилем відповідей кожного респондента, індивідуальними особливостями відчуття довіри, що формує індивідуальну тенденцію зсуву у відповідях. Будь-який зсув є загрозою валідності вимірювання, є потенційним джерелом систематичних помилок. А отже, задля валідності вимірювання є необхідність коригувати відповіді безпосередньо для кожного респондента з метою врахування так сфор-

мульованої відносності шкали та видалення, по суті, «фальшивого» (*spurious*) компонента індивідуального зсуву у шкалі.

Про схожу тенденцію індивідуального зсуву, але в разі вимірювання цінностей у своїй так званій портретній методиці пише Ш. Шварц¹. Зсув є наслідком індивідуального розуміння та, відповідно, використання кожним респондентом запропонованої дослідником шкали. Для видалення цього індивідуального зсуву Ш. Шварц пропонує центрувати відповіді кожного респондента навколо середнього для цього респондента значення відповідей на всі запитання блоку (у випадку вимірювання цінностей за портретною методикою Ш. Шварца йдеться про блок з 21 запитання). Це певною мірою ускладнює інтерпретацію індивідуальних значень, але перетворює шкалу на справді відносну. Після такого центрування для кожного респондента значення рівня оцінки важливості певної цінності є мірою його оцінки важливості в зіставленні з рівнем важливості всіх запропонованих цінностей. Таке перетворення дає змогу врахувати індивідуальний стиль у відповідях та нівелювати загрозу валідності вимірювання. Ш. Шварц рекомендує обов'язково виконувати таку корекцію змінних, оскільки використання в аналізі безпосередніх (невідкоригованих) відповідей респондента може мати наслідком помилки у висновках.

Я використовую подібну процедуру коригування, аналізуючи блоки запитань про ставлення, зокрема політичні, в емпіричних даних масових опитувань. Використання такого прийому центрування навколо середнього в аналізі блоків запитань щодо ставлень та оцінок в даних моніторингу Інституту соціології НАНУ дає змогу врахувати індивідуальний стиль відповіді респондента, нівелювати тенденцію індивідуального зсуву у відповідях. При цьому кореляція між оцінками або між ставленнями стає меншою, оскільки елімінується «фальшивий» компонент індивідуального стилю відповідей. Результатом є, зокрема, більш чітка інтерпретація факторних структур в рамках аналізу відповідей на блоки запитань щодо довіри, задоволеності, оцінки ефективності діяльності в даних моніторингового опитування.

Ш. Шварц рекомендує використовувати відкориговані змінні при аналізі кореляцій, в рівняннях регресії, в дисперсійному аналізі. Потрібно лише пам'ятати та враховувати, що така процедура коригування створює лінійну залежність між усіма змінними аналізованого блоку запитань. Тому доцільно використовувати, зокрема в рівняннях регресії, не всі змінні блоку, а лише ті, що мають стосунок до змістовного завдання аналізу. Зокрема, для уникнення колінеарності принаймні одна зі змінних блоку має бути вилучена з множини незалежних змінних рівняння регресії.

Таке коригування змінних елімінує зумовлені індивідуальною або груповою культурою зсуви в даних, покращує валідність вимірювання та сприяє отриманню більш коректних висновків з аналізу даних.

1 Schwartz, S. H. (2007). Value orientations: Measurement, antecedents and consequences across nations. In R. Jowell, C. Roberts, R. Fitzgerald, & G. Eva (Eds.). *Measuring attitudes cross-nationally: Lessons from the European Social Survey* (p. 169–203). Sage Publications, Inc.

ВОЛОДИМИР РЕЗНІК,

доктор соціологічних наук, завідувач відділу історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України

Чинники довіри до державних інститутів як об'єкт теоретичної типологізації

Довіра до державних інститутів поряд з іншими ресурсами останньої визначає її діяльнісні можливості в суспільстві, зокрема можливості щодо здійснення реформ. Водночас довіра громадськості до влади може стати запорукою злагодності в суспільстві та соціальної згуртованості його внаслідок послаблення соціального відчуження та напруження. За цих умов неабиякого практичного значення в Україні набуває діагностика міри та чинників соціальної довіри до влади як передумови консолідації загалу довкола модернізаційного реформаторського проекту.

П. Штомпка визначає культуру довіри як всезагальну довіру, цебто своєрідний клімат або атмосферу довіри, що охоплює всю спільноту, трактується в її межах як обов'язкове правило поведінки й має неабияке значення для її розвитку¹. Тобто культура довіри — це соціально усталена довіра (довірливість), набута впродовж певного сприятливого історичного періоду розвитку суспільства, а надалі відтворювана від покоління до покоління в перебігу соціалізації людей, що повсякденно впливає на поточний стан довіри в суспільстві. Як антипод культури довіри, натомість, визначено культуру недовіри або цинізму — узагальнену підозрілість стосовно людей та інститутів, що змушує вас постійно стежити за ними і контролювати їхні дії через страх перед обманом з їхнього боку, загрозу нехтування вашими правами, недоброзичливості, змови, прихованих згубних дій. З огляду на таке тлумачення культури довіри/недовіри Штомпка визначає три категорії чинників її формування, відтворення та зміни: 1) історична спадщина; 2) структурні джерела; 3) суб'єктивні чинники. Ці три категорії чинників — історичні, структурні та суб'єктивні — утворюють механізм формування, відтворення та зміни культури довіри у вигляді своєрідного «ланцюга» причинності: історична спадщина (змінні культурного тла) — структурні джерела (незалежні змінні) — суб'єктивні чинники (опосередковані змінні) — культура довіри (залежні змінні). На тлі історичної спадщини, тобто успадкованої від минулого культури довіри/недовіри постають структурні джерела, структурний контекст або конфігурація певних поточних структурних умов, які сприймаються індивідами, а відтак стають підґрунтям для «кристалізації» суб'єктивних чинників, що безпосередньо зумовлюють виникнення довіри/недовіри. Неодноразове відтворення описаного «ланцюга» процесів усталеює довіру/недовіру, тобто призводить до появи культурного ефекту — власне культури довіри/недовіри, яка далі може стати початковим історичним тлом для нових циклів відтворення усталеної або формування оновленої культури

1 Штомпка, П. (2005). *Соціологія. Аналіз сучасного суспільства*; пер. с польск. С.М. Черновой (сс. 334–337). Москва: Логос.

довіри/недовіри. Поточні структурні умови можуть сприяти відтворенню або оновленню культури довіри.

Зокрема, у пострадянських країнах увагу науковців привернула синтетична концептуальна та гіпотетична модель зумовлювання політичної довіри, що її розробили В. Мішлер і Р. Роуз на підґрунті поєднання культурологічних та інституційних теорій¹. Культурологічними тут вважаються теорії політичної культури, політичної соціалізації та соціального капіталу. Характерною рисою цих теорій є зосередженість їхніх розробників на соціокультурній зумовленості довіри. Іншими словами, передумова взаємної довіри вбачається у спільному моральному підґрунті: чим вимогливіші етичні норми спільноти і чим суворіші обмеження, які поширюються на тих, хто бажає до неї вступити, тим вища міра солідарності та взаємної довіри між її членами. Це також стосується і політичної довіри, що є виявом політичної солідарності соціального загалу із чинною владою.

Інституційною теорією тут є передусім теорія раціонального вибору, яка пов'язує довіру до політичних інститутів (зокрема, державних) здебільшого із тим, наскільки останні відповідають раціональним очікуванням громадян стосовно ефективності та справедливості. Тобто інституційна довіра виникає за умов максимально ефективної та справедливої влаштованості та дієвості інститутів. Останні мають забезпечити ефективне функціонування суспільства, його економіки та політичної системи згідно з масовими раціональними уявленнями про критерії соціальної ефективності та справедливості. Назагал ідеться про успішність інститутів у виконанні властивих їм функцій та усвідомлення цієї успішності широкими верствами громадян як запоруки довіри. Загалом можна говорити про успіх будь-якого соціального суб'єкта (спільноти, організації, інституції, країни, ідеології тощо) як чинник довіри до нього. Наприклад, очевидні безперечні зовнішні та внутрішні успіхи СРСР після Другої світової війни стали чинниками довіри до нього як самих радянських громадян, так і громадян інших країн. Натомість стагнація розвитку СРСР в останні десятиліття його існування стала чинником зростання зовнішньої та внутрішньої недовіри до інституційного устрою цієї країни, а також до політичної ідеології, втіленої в останньому.

Загалом культурологічні підходи наголошують зумовлювання політичної довіри/недовіри особливостями національної культури суспільства, втіленими у її традиціях, нормах і цінностях, а також особливостями індивідуального досвіду ранньої соціалізації та міжособистісною довірою, сформованою в перебігу останньої. Натомість інституційні підходи наголошують зумовлювання політичної довіри/недовіри успішністю/неуспішністю державних інститутів суспільства в задоволенні економічних, політичних та інших потреб останнього, а також індивідуальними оцінками цих інститутів з огляду на особистий досвід та уподобання у зрілому віці. Водночас у межах культурологічних теорій полі-

1 Mishler, W., Rose, R. (2001). What are the origins of political trust?: Testing institutional and cultural theories in post-communist societies. *Comparative Political Studies*, 34 (1), 30–62.

тичну довіру трактовано як передумову (фактично чинник), а в межах інституційних теорій — як наслідок успішної діяльності державних інститутів.

З огляду на наявне теоретичне підґрунтя зумовлювання політичної довіри типологію чинників соціальної довіри до державних інститутів можна подати схематично (табл.).

Таблиця

Типологія чинників соціальної довіри до державних інститутів

Соціальний масштаб	Чинники політичної довіри	
	Екзогенні (зовнішні)	Ендогенні (внутрішні)
Соціальний макрорівень	Національна культура Традиції, норми, цінності, символи та зразки поведінки домінуювальної культури суспільства	Діяльність влади Дієвість впливу державних інститутів суспільства на його економічний, політичний та соціальний розвиток
Соціальний мікрорівень	Індивідуальна соціалізація Особливості соціалізації особистості у ранньому віці, залежні від її статі, освіти, місця проживання, статків сім'ї; межі міжособистісної довіри; релігійність	Індивідуальні оцінки Емоційні та раціональні оцінки особистістю чинних державних інститутів, залежні від її цінностей, уподобань, життєвого досвіду, соціального становища та адаптованості

Критеріями типологізації в такому разі є: 1) характер локалізації (зовнішня/внутрішня) чинників політичної довіри стосовно політики як відносин із приводу влади — екзогенність/ендогенність; 2) соціальний масштаб прояву та концептуального аналізу чинників політичної довіри — макрорівень/мікрорівень. Тобто перший із вказаних критеріїв типологізації відбиває поділ концептуальних тлумачень зумовлювання політичної довіри на культурологічну та інституційну теоретичні традиції, а другий критерій — подвоює поділ зазначених трактовок залежно від концептуальних меж трактованого предмета. Завдяки цим теоретично обґрунтованим критеріям типологізації розглянута типологія може забезпечити перехід від теоретичних уявлень про явище соціальної довіри до його операціонального визначення через виокремлення системи емпіричних показників.

ОЛЬГА БУРОВА,

кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України, Київ

Показник довіри до влади як інструмент вивчення політичних установок громадян України

Актуальність вивчення проблеми довіри полягає в тому, що низький рівень довіри населення до органів державного управління, низький авторитет владних структур у суспільстві тягне за собою різке зниження їхнього реального соціального статусу і, як наслідок, втрату керованості суспільних процесів.

Довіра формується в результаті тривалого процесу, основу якого становлять щирість, сумлінність і чесність представника влади. Крім цього, обов'язково необхідне знання, оскільки ставлення до кого- або чого-небудь формується тільки на підставі знання, тобто будь-яким способом отриманої й потім впорядкованої інформації. А весь процес формування довіри будується на комунікаціях, в результаті яких поетапно формується знання, складається певне ставлення і нарешті виникає довіра.

У соціології довіру вважають підґрунтям всіх соціальних інститутів. Під кутом зору соціології, «довіра» — це складна соціальна взаємодія, яка включає різні компоненти: нормативні уявлення одне про одного (партнерів, конкурентів, владу тощо). Сюди входять визнання символічного статусу того чи іншого соціального інституту, зацікавленість у реалізації запитів різних груп або всього населення в цілому та уявлення про шанси або ймовірності здійснення таких надій та планів, а також різні стратегії управління соціальними силами, які належать цим інститутам (солідарність, визнання авторитету, покора, демонстративна лояльність, віра в можливість знайти захист тощо). Інституційна довіра передбачає різні підстави віри в те, що дійові особи (актори, виконавці інституційних ролей) будуть поводитись відповідно до запропонованих норм цієї інституції.

На формування довіри впливають актуальні потреби та інтереси громадян до об'єкта довіри, значущість якостей та властивостей об'єкта довіри (в нашому контексті це уряд, міська влада тощо). Виникнення і динаміка довіри залежить від складності та мінливості об'єкта, з яким взаємодіє або має намір взаємодіяти людина. Також на встановлення відносин і рівень довіри впливають такі чинники, як стать, вік, належність до соціального класу, територіальна належність і культура, освіта тощо.

У соціології вирізняють два види довіри: 1) довіру до системи, тобто спроможності органів управління знижувати потенційні ризики конфліктів і 2) довіру до індивідів як показник їхньої надійності.

У моніторинговому дослідженні Інституту соціології НАН України за 2020 рік можна спостерігати такий розподіл показників довіри до влади. Максимально негативний показник зафіксовано у ставленні до політичних партій (-58,8)¹. У цьому разі доречно відзначити, що низький рівень довіри до політичних партій відзначається і в інших країнах. У 2005 році Інститут соціології НАН України брав участь в Європейському соціальному дослідженні, і за результатами цього дослідження Україна показала рівень довіри у 3,6 бала (за 10-бальною шкалою), що відповідало 10 місцю серед 24 країн Європи – учасниць дослідження². Повертаючись до результатів соціологічного моніторингу 2020 року, можна

1 Парашевін, М.А. (2020). Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1992–2020 років. В: *Українське суспільство моніторинг соціальних змін* (вип. 7 (21), сс. 441–546). Київ: Інститут соціології НАН України.

2 Головаха, Є., Горбачик, А. (2014). *Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження»: 2005–2007–2009–2011–2013 роки*. Київ: Інститут соціології НАН України.

відзначити баланс довіри до Верховної Ради (–54%), Уряду (–52%) та місцевих органів влади (–23,7%). Виходячи з цих балансів, рівень довіри до місцевих органів влади є більшим, ніж до центральних виконавчого та законодавчого органів. Це лише підтверджує гіпотезу, що на рівень довіри впливають актуальні потреби та інтереси громадян щодо об'єкта влади. Звичайно, що для людини перш за все важливо те, що на цей момент її оточує: порядок біля домівки, робота транспорту, чисті вулиці, комфорт у місці проживання тощо. Тут варто звернути увагу на ступінь довіри до місцевої влади в зіставленні з центральною. Згідно зі звітом «Моніторингу місцевих виборів 2020» соціологічної групи «Рейтинг», на запитання «Кому Ви довіряєте більше, центральній чи місцевій владі?» 35% респондентів відповіли, що місцевій, а 17% — що центральній¹. І це ще раз підтверджує сказане вище.

Варта уваги також категорія респондентів, що визначилися як ті, кому важко дати конкретну відповідь на поставлене запитання. Слід сказати, що це не просто прояв незнання, це, найімовірніше, відторгнення, інфантильність стосовно соціального життя, позиціювання себе поза цією системою. Таких людей згідно з моніторингом 2020 року, виявлено майже третину, а в деяких випадках – аж до половини. Стосовно цього доречно навести такі дані: із твердженням: «проблема зараз у тому, що більшість людей взагалі ні у що не вірять», погодилися 73,8% опитаних, і тільки 16,7% були з цим не згодні.

Тож, вочевидь, політичні орієнтації громадян будуть достатньою мірою уґрунтовані на чиннику довіри, тому що це особливе джерело сили державної влади й водночас показник її ефективності. Влада, яка не має підтримки з боку населення, якій люди не довіряють, є нежиттєздатною. Тому наразі до найважливіших завдань, що стоять перед органами влади в нашій країні, належить здобуття довіри населення та підвищення свого авторитету в суспільстві.

ОЛЕКСАНДР РАХМАНОВ,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України, Київ

Довіра громадян до уряду України та їхня оцінка діяльності прем'єр-міністра: відмінності детермінант

Дуже часто ставлення до державного інституту і ставлення до його очільника ототожнюються у громадській думці. І справді, коли формування такого органу влади відбувається за ініціативи однієї політичної сили, то діяльність як органу в цілому, так і його керівника відображається у громадській думці як єдине ціле. І вже з огляду на зіставлення інтересів та поглядів різних соціальних груп зі змістом впроваджуваної цим державним органом політики формується спільне ставлення. Однак бувають випадки, коли формування такого державно-

¹ Соціологічна група «Рейтинг» (2020). *Моніторинг місцевих виборів 2020: Україна* (19–22 вересня). Отримано з: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/monitoring_mestnyh_vyborov_2020_ukraina_19-22_sentyabrya.html

го органу влади, як уряд, проходить через узгодження з боку парламентської коаліції. Парламентська коаліція охоплює різні політичні партії, за які голосували громадяни. Тому різні урядовці, як і сам прем'єр-міністр, можуть представляти різні політичні сили, що і відбивається на ставленні населення до них. Адже у цьому випадку в масовій свідомості сприйняття діяльності уряду розглядається не тільки загалом, а й шляхом зіставлення політики різних урядовців із властивими їм ціннісно-ідеологічними та етнокультурними преференціями.

Власне, я хотів би проілюструвати таке диференційоване ставлення на прикладі першого «помаранчевого» уряду та його керівниці — Ю. Тимошенко. Адже одразу після Помаранчевої революції та обрання на посаду президента України В. Ющенка було сформовано коаліційний уряд, який проіснував з 4 лютого по 8 вересня 2005 року. Цей уряд (незважаючи на те, що його називають перший уряд Ю. Тимошенко) був сформований здебільшого з представників президентського блоку «Наша Україна» та кількох представників Соціалістичної партії України. Натомість жодного представника Блоку Юлії Тимошенко, крім неї самої, у цьому уряді не було (якщо не враховувати голову СБУ О. Турчинова).

Оскільки опитування проводилося у березні 2005 року, через місяць після формування уряду, ми маємо унікальну можливість порівняти детермінанти ставлення до нового уряду та оцінки діяльності його очільниці — Ю. Тимошенко. Звичайно, це порівняння не можна вважати методично бездоганим, оскільки у випадку ставлення до уряду в інструментарії опитування було застосовано показник довіри за 5-бальною шкалою, а у випадку ставлення до прем'єр-міністра — за 10-бальною шкалою. Однак навіть ці методичні нюанси не можуть бути причинами таких різючих відмінностей у детермінантах ставлення (див. табл.).

Змінна, яка відображає політично неідентифікованих респондентів, не відображена в аналізі, оскільки є референтною категорією.

Порівняння впливу економічних, структурних та ідеологічних детермінантів вказує на те, що уряд та його очільницю громадяни сприймали крізь призму відмінностей, які є наслідком соціальної стратифікації в українському суспільстві. Тогочасному урядові довіряли переважно заможні та україномовні респонденти, які були позитивно налаштовані на євроатлантичну інтеграцію України та сповідували праві політичні погляди. Натомість позитивні оцінки діяльності прем'єр-міністра України давали російськомовні та незаможні респонденти, які проживали у Східному та Південному регіонах, негативно ставилися до євроатлантичних перспектив України, позитивно сприймали ідею приєднання України до союзу Росії та Білорусі та не сповідували правої ідеології.

Очевидно, ідеологічна, етнокультурна або геополітична заангажованості стали ключовими у ставленні українського населення до умовно «своїх» або «чужих» у владі. Перший «помаранчевий» уряд переважно асоціювався з В. Ющенком, натомість його керівниця, Ю. Тимошенко, для прихильників «біло-синього» табору після поразки свого кандидата на президентських виборах 2004 року здавалася на той час «ментально» ближчою, ніж В. Ющенко, і навіть можливим кандидатом для реваншу.

**Чинники довіри до уряду та оцінки діяльності Ю. Тимошенко
на посаді прем'єр-міністра України (множинні лінійні регресії, 2005)**

Предиктори	Довіра до уряду (1–5)	Оцінка діяльності Ю. Тимошенко на посаді прем'єр-міністра (1–10)
	β	β
Матеріальний рівень життя сім'ї (0–10)	0,066**	-0,050*
Регіональна поляризація (1 = Захід/Центр; 0 = Південь/Схід)	0,050	-0,225***
Мова спілкування у сім'ї (1 — тільки російська; 2 — і українська, і російська (залежно від обставин); 3 — тільки українська)	0,198***	-0,196***
Російській мові слід надати статус офіційної (1/0)	-0,053	0,010
<i>Геополітичні орієнтації</i>		
Ідея приєднання України до союзу Росії і Білорусі (1/0)	-0,077**	0,071**
Вступ України в Європейський Союз (1/0)	0,126***	-0,181***
Вступ України в НАТО (1/0)	0,041*	-0,047*
<i>Політична ідентифікація (найближча ідеологія)</i>		
Ліві (1 — комуністична, соціалістична; 0 — решта)	0,057*	0,001
Центристи (1 — соціал-демократична, зелена, ліберальна; 0 — решта)	0,004	-0,040
Праві (1 — християнсько-демократична, національно-демократична, націоналістична; 0 — решта)	0,097***	-0,071**
<i>F</i>	38,367	75,624
<i>R</i> ²	0,179	0,301

Примітка. У таблиці наведено стандартизовані β -коефіцієнти предикторів регресійного рівняння.

* $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$, *** $p \leq 0,001$.

ВАЛЕРІЙ КАЗАКОВ,

кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник відділу історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України, Київ

Популізм як необхідна якість взаємовідносин населення і сучасної влади

У наш час у політичному лексиконі почали активно вживати термін «популізм» і похідні від нього слова. На жаль, незрідка смисл у нього люди вкладають

абсолютно довільно або за аналогією із раніше десь почутим, але часто він не відповідає ані значенню терміна, ані, тим паче, змісту наукової категорії, зокрема категорії «популіст». Зазначені слова, терміни, категорії походять від латинського «*populus*» — народ, населення, і слово «популіст» можна перекладати як «представник народу», «народник» і в цьому контексті розуміти як «захисник інтересів народу» тощо.

Утім, хаотичне вживання цих слів у політиці й особливо у ЗМІ цілком зрозуміле, адже близька ситуація існує і в науці, у рамках якої існує чимало відмінних між собою визначень «популізму». Серед них можна виокремити вельми умовно дві основні групи. У рамках визначень групи А популізм переважно розуміють як рухи непролетарських трудящих класів, спрямовані на зміну чинного суспільства. Так, у книзі «Политика: Толковый словарь: Русско-английский» (Москва, 2001), підготовленій групою науковців факультету політології і міжнародної політики Ворикського університету (Велика Британія), наведено два близькі визначення популізму. У рамках першого він визначається суто як рух у США, що виник на хвилі незадоволення фермерів і був пов'язаний з функціонуванням Популістської партії в США наприкінці XIX століття. У рамках другого визначення популізм розуміють у «ширшому сенсі» — як «підтримку інтересів простих людей», включно із «захистом “традицій” маленькою людиною від змін, що їх нав'язують їй могутні противники». Важливо наголосити: у цьому визначенні фіксується, що поняття популізму «завжди мало дещо зневажливий відтінок (уперше відзначений в Оксфордському словнику англійської мови 1893 року)». Можна сказати, по-перше, у такому зневажливому розумінні популізму виявляється негативне ставлення до «простих людей», «маленької людини», до «простолюду» з боку «господарів життя», а в ширшому плані — «верхів» до «низів», до «народу». По-друге, поняття «популізм», «популіст» та ін. політизуються і перетворюються на засіб політичної боротьби.

У рамках другої групи визначень — групи Б — популізм розуміють в основному, хоча й у різних варіантах і формах, як засіб організації, мобілізації, маніпулювання, управління масами (населенням) і встановлення над ними контролю з боку певного суб'єкта. У цьому плані вельми цікавим видається визначення популізму, запропоноване в Сучасному словнику із суспільних наук (Москва, 2005), де популізм розуміють як ґрунтований на принципах інспірованого лідерства і політичної демагогії, у тому сенсі, що таке лідерство створюється, конструюється — шляхом нав'ювання, підбурювання, інспірування тощо, при цьому нав'ювання може бути прихованим, розрахованим не тільки на свідомість, а й на несвідоме без жодного на те достовірного обґрунтування, без жодної своєї теоретичної та емпіричної бази. Власне, відзначається і пояснюється один із механізмів взаємовідносин населення і влади, або конкретніше — ставлення населення до влади і влади до населення, що мають популістський характер. Крім того, у найзагальнішому вигляді фіксуються суб'єкти популістських взаємовідносин: населення — влада, народ — державні інститути тощо.

Слід зазначити, що популізм, особливо той, що розуміється в рамках визначень групи Б, виникає й активно функціонує в сучасному і капіталістичному

суспільстві й визначається в політичному плані всезагальними, рівними і вільними виборами. Переможець на них, тобто суб'єкт, що здобув більшість голосів виборців, формує й зорганізовує владу в державі, її владні інститути. Тому в країні неминуче і з необхідністю розгортається політична боротьба за виборця, за позитивне і сприятливе ставлення до претендентів на обрані посади з боку населення. У цій боротьбі між різними суб'єктами ключовим елементом стає їх підтримка з боку населення (народу). У ній використовуються численні й різні популістські механізми впливу на населення (один із них стисло розглянуто вище), вони можуть перетинатися між собою щодо окремих їхніх елементів, сполучатися, збігатися тощо. Значущість (ефективність) того чи того механізму залежить від багатьох різноманітних умов, наприклад від рівня розвитку й культури суб'єктів взаємодії тощо.

Можна сказати, що ці механізми недостатньо досліджені, знання про них хаотичні та несистематизовані, без зв'язку присутні в різних науках (соціології, психології тощо) і в різних галузях знання, що належать до міжнародних відносин, військової сфери, економіки тощо. Незрідка через відсутність комунікації в одних науках відкривається щось «нове», тоді як в інших науках це вже давно відоме «старе». Так, наприклад, популістський засіб (метод) впливу на населення, котрий можна умовно назвати «підлещування до населення», «підкупом мас», «заграванням з народом», «вербуванням голосів» (пригадаймо поїздки Єльцина в громадському транспорті), що було описано та пояснено ще Марксом на підставі поведінки Луї Бонапарта, який пригощав солдат цигарками, шампанським, холодною дичиною, ковбасою з часником і т. ін. Лідери-популісти, підкуповуючи і підлещуючись до населення, публічно стверджують, що вони — вийшли з «народу», що вони — «представники народу», «захисники його інтересів» тощо, а сам «народ» — найвищий суддя. Багато в чому така поведінка породжує у певних груп населення «віру, надію і любов» до лідера-популіста. Слід зазначити, що Бонапарт вдавався й до іншого популістського методу — створення і популяризації своєї харизми, здобутої за рахунок свого імені та ореолу навколо нього завдяки його великому дядькові. Харизматичний лідер-популіст може використовувати також інший популістський метод — метод страху, залякування населення із паралельним поданням себе йому в якості «спасителя». У цій ситуації населення починає не тільки вірити йому, сподіватися на нього і любити, а й наділяти його сакральністю, поєднаною з вірою у диво.

До інших методів впливу популістів на населення можна віднести усунення політичної ідентичності, театру, обіцянок-обману, популяризації простих рішень тощо. Із запропонованої точки зору, будь-який політичний суб'єкт, що бере участь у будь-якому виборчому процесі, і політик загалом з необхідністю стає популістом, проте ступінь і якість популізму в них можуть бути різними.

ВІКТОР СТЕПАНЕНКО,

доктор соціологічних наук, головний науковий співробітник відділу історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України, Київ

Ресентимент як емоційний чинник та політична установка населення в інституційній трансформації в Україні

Роль масових психологічних переживань у формуванні політичних установок та значення соціальних емоцій у соціетальних та інституційних трансформаціях є доволі важливою. І це, принаймні у непрямий спосіб, відображено у багатьох сучасних соціальних дослідженнях. Достатньо зосередитись на емоційно-моральному вимірі розгортання масового протестного руху в Україні у 2013–2014 роках. Про це свідчить і сама вже усталена назва «Революція Гідності», і ті численні соціологічні дослідження, які фіксують такі мотиваційні драйвери цього руху, як невдоволення, гнів, жага відновлення справедливості, усвідомлення людської гідності, прагнення до її ствердження та ін., що увиразнюють важливе значення емоційно-психологічного та етичного компонентів у розгортанні та легітимації цього руху.

Натомість вибори 2019 року, згортання модернізаційної динаміки Євромайдану, регресійні процеси та навіть певна дискредитація ідеалів та здобутків постмайданного періоду починаючи із 2020-го виказують вплив інших аспектів соціальних емоцій та переживань, також пов'язаних із невдоволенням, образою, розлюченням і навіть прагненням помсти, що набувають регресивного, ба навіть реакційного значення. Хвиля піднесення популістських партій та політиків, що в цей період прокотилася світом — від США до України, зростання політичного впливу правих і лівих радикалів — усе це також має своїм емоційно-психологічним підґрунтям соціальні емоції невдоволення, образи, розлючення, які резонують із відповідними політичними пропозиціями сучасної цифрової «епохи гніву».

Отже, в сучасному суспільно-політичному процесі, характерному і для України, маємо принаймні подвійного змісту прояви соціально-психологічного невдоволення. З одного боку, невдоволення — один із чинників формування відчуття справедливості в історичній демократичній традиції, що бере початок від А. Сміта та шотландської моральної філософії, тобто соціально-психологічний імпульс до соціальних змін, вдосконалення суспільних норм та інституційних регуляцій, врешті-решт — активності щодо «ремонті пошкодженої сфери цивільності», як висловився би Дж. Александер. А з іншого боку, невдоволення реакційного соціального спрямування, яке у соціально-філософській традиції, починаючи з Ф. Ніцше, позначають як «ресентимент». Та оскільки суспільні емоції є багатовимірним, але й цілісним явищем, то невдоволення може набувати різного звучання й суспільного значення, трансформуючись, наприклад, від праведного революційного гніву у мстиву реакційну лють суспільного ресентименту. Аби краще зрозуміти ризики цієї діалектики суспільних емоцій, розгляньмо детальніше саму концепцію та розуміння ресентименту як емоційного чинника та політичної установки.

Ресентимент (*ressentiment*) — франкомовний термін і одне з центральних понять, яке чи не вперше в модерний соціогуманітарний вжиток увів Ф. Ніцше у своїй праці «До генеалогії моралі». У французькій мові це поняття є доволі багатозначним і означає заздрість, ненависть, лють та мстивість. У своєрідній інтерпретації Ф. Ніцше ресентимент — це прояв рабської моралі, почуття, які виникають у слабких людей (рабів) через усвідомлення власної меншовартості щодо людей вищого соціального становища. Іншою важливою ознакою та проявом цього почуття Ф. Ніцше вважав болісне усвідомлення власної нездатності змінити минуле та самого факту його незворотності. Так формується своєрідне «після-відчуття» (в термінології М. Шелера), яке перетворюється на пролонговану та приховану негативно заряджену емоцію. Водночас ресентимент як своєрідна люмпен-свідомість — це не просто занурення у заздрість та ненависть, а радше формування певної викривленої ціннісної системи, коли почуття власної меншовартості сублімуються через агресію стосовно «ворога».

В аксіологічній системі німецького філософа М. Шелера ресентимент як латентна психічна установка позиціюється як спрямування до негативних та «нижчих» цінностей. Важливим у своїх соціологічних імплікаціях є також зауваження М. Шелера про демократію як політичний режим, який формально вможливує «максимально сильний заряд ресентименту». Адже широкий вибір ціннісних порівнянь можливий у суспільстві, де формально і публічно визнане юридичне рівноправ'я межує з величезними фактичними відмінностями у владі, майновому стані, рівні освіти тощо¹.

Головними методологічними імплікаціями концепту ресентименту в межах соціологічних досліджень політичних установок населення та інституційних змін в Україні є такі:

1. Ресентимент може бути використаний як концептуальний фрейм для інтерпретації електоральних установок більшості виборців (так званого «болота») у парламентських та президентських виборах 2019 року в Україні.

2. Концепт ресентименту корисний для аналізу контентів публічного та медійного дискурсів, які формують та каналізують у відповідне політичне річище емоції соціальної заздрості, ненависті, люті та мстивості або формують образи політичних та соціальних ворогів (таких як, наприклад, олігархи) та ставлення до інститутів.

3. Концепт ресентименту є корисним методологічним фреймом для аналізу різних проявів *анти-політики* (реакційної, спрямованої на минуле, маніпулятивної, утопічної).

4. Соціологічні дослідження концепту ресентименту передбачають емпіричну операціоналізацію емоційних складових цього явища, а також дослідження значення та впливу емоційних і травматично-психологічних чинників у соцієтальній та ціннісній трансформації в Україні.

1 Шелер, М. (1999). *Ресентимент в структурі моралей* (с. 21). Санкт-Петербург: Наука.

НАТАЛІЯ ОТРЕШКО,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України, Київ

Коронавірус як соціальна проблема та перевірка демократичних інституцій суспільства

COVID-19 чинить безпрецедентний вплив на суспільства — як розвинені, так і країн третього світу. Ця проблема стала справді глобальною і впливає сьогодні і на політику, і на світову економіку. Досить поглянути на останні новини, щоб переконатися в наявності широкого спектра медичних, економічних і соціальних проблем, які безпосередньо чи опосередковано викликані вірусом або загострилися через пандемію. Багато мільйонів людей втратили роботу, оскільки чимало виробничих секторів були змушені призупинити свою діяльність. Збільшилася нерівність. Ксенофобія, дискримінація і стигматизація посилюються дезінформацією і недостовірними новинами в засобах масової інформації, особливо в соціальних мережах, а також політизацією заходів у царині охорони здоров'я, що мають бути спрямовані на боротьбу з вірусом, а використовуються з метою поширення геополітичного впливу. Виникають нові різновиди нерівності: щодо доступу до ліків, кисню, доступу до вакцин. У розвинених країнах уже вакцинують дітей та підлітків, тоді як у певних країнах ще не пройшла вакцинація медиків та осіб, що постійно із загрозою для власного життя, виконують свої громадські обов'язки.

Заходи, що їх було вжито урядами різних країн для запобігання поширенню COVID-19, породжують соціальні проблеми, й це болісно впливає на рівень життя всіх верств населення. Зростання безробіття, зниження рівня доступності освіти, зменшення довіри до державних інституцій — всі ці соціальні явища призводять до того, що носії владних повноважень всіх країн світу шукають відповіді на нові виклики.

Під час пандемії було відзначено вагомий внесок мігрантів у життя суспільства. У європейських країнах мігранти відіграють важливу роль у життєво важливих сферах економіки, таких як сільське господарство, робота по дому і догляд за хворими, охорона здоров'я, виробництво продуктів харчування і транспорт. З іншого боку, багато мігрантів втратили роботу через заходи, що відбувалися в процесі оперативного реагування на COVID-19. Це й запроваджені обмеження на поїздки, і чимало нових візових вимог, і карантин, і обмеження пересування всередині країн, ба й повна його заборона тощо. Деякі обмеження на поїздки, можливо, не будуть і згодом скасовані, й існують ризики ще більших порушень прав людини, пов'язані із заходами реагування на COVID-19.

У цей час, коли пандемія змінює багато явищ у соціальному просторі, формує нові процеси (наприклад, дистанційна праця стає не винятком, а радше нормою для сучасного ринку праці), дослідникам слід звернути увагу на те, як змінюється ставлення до інституцій демократії в суспільствах. Зараз лідери, здатні максимально підвищити рівень довіри, звести до мінімуму страхи та знизити рівень тривоги в суспільстві, відіграють найважливішу роль у під-

вищенні ефективності боротьби з новими загрозами в періоди нестабільності та криз. Це стосується як політичних лідерів та лідерів, що діють у приватному секторі, так і лідерів громадських рухів. Для того, щоб зупинити певні деструкційні процеси у суспільстві, протидіяти фейковим новинам та рухові опонентів масової вакцинації, важливо використовувати соціальні мережі для поширення наукових фактів, залучання впливових громадських діячів до зважених дискусій, просування етичної журналістики та науково-популярного контенту. Також вкрай важливо захищати вразливі групи населення, котрі в цій ситуації більше потерпають від наслідків нової хвороби не лише за медичними показниками, а й унаслідок руйнування багатьох інституцій, що раніше виконували функцію їх соціального захисту.

Для сучасного глобального суспільства вкрай важливим є не лише економічне долання наслідків пандемії, а й захист демократичних цінностей, що були посунуті в ситуації соціальної катастрофи та нерозуміння того, як із нею можна впоратися. Зараз, коли масова вакцинація населення стає можливою, необхідно повернутися до розгляду проблем біженців, мігрантів, долання бідності та підвищення якості освіти в суспільстві. Усі соціальні проблеми, що існували й до пандемії, зараз, безперечно, загострюються. Тому в подальшому обов'язково даватиметься взнаки запит від суспільства на політиків нової генерації, здатних налагодити діалог з громадянським суспільством і якнайшвидше подолати наслідки пандемії.

Отримано 20.06.2021